

Fatsoen, wat is dat eigenlijk?

Posted on 22 augustus 2020 by J.M.C.M. Smarius

Fatsoen moet je doen. Wat is fatsoen? Wat moet je doen? Wat gebeurt er als je het niet doet?

Dat hangt af van wie, waar en wanneer. Er zijn tijden geweest, toen het onfatsoenlijk werd geacht, soms zelfs strafbaar was, wanneer een vrouw met ontblote borsten op een strand lag te zonnen.

En er zijn tijden geweest dat zoiets heel gewoon werd gevonden. Zo'n 70 jaar geleden werd op een Portugees strand een twaalfjarige jongen, die met ontbloot bovenlijf zat te zonnen, aangesproken door een ordebewaker. De jongen moest een hemd aantrekken. Dat was verplicht. Dat waren nog eens tijden. Je kunt zoiets natuurlijk nu humoristisch bekijken en presenteren als een zeer toe te juichen maatregel van antidiscriminatie: waarom zouden jongens meer mogen dan meisjes?

Fatsoen heeft een juridische en een niet-juridische kant. De juridische kant kwam 110 jaar geleden naar voren in het inmiddels als berucht gekwalificeerde arrest van de Hoge Raad van 10 juni 1910 over het optreden van een Zutphense juffrouw.

De Zutphense Juffrouw

In een opslagplaats voor lederen kleding in Zutphen sprong in de nacht van 4 op 5 januari 1909 een waterleiding. De hoofdkraan van deze waterleiding bevond zich in de bovenwoning, De bewoonster, juffrouw De Vries, weigerde deze dicht te draaien ondanks de dreigende waterschade voor de eigenaar van de kleding. De Vries voelde zich in haar nachtrust gestoord. Pas na veel aandringen draaide ze toch de kraan dicht, maar de schade was toen reeds geleden. ¹

Zwanenzangen stemmen doorgaans treurig. Dat geldt ook voor de legistische zwanenzang van de Hoge Raad van 10 juni 1910 (Zutphense Juffrouw). In dat beruchte arrest overwoog de Hoge Raad dat een handelen of nalaten in strijd met hetgeen maatschappelijk betaamt niet onrechtmatig is, omdat alléén een handelen of nalaten dat in strijd is met een wettelijke plicht, of dat inbreuk maakt op een wettelijk recht van een ander, onrechtmatig is. Dat de vordering tegen de 'bloot passieve' juffrouw De Vries moest worden afgewezen vloeide automatisch voort uit het wettelijk systeem. ²

De onrechtmatige daad

De misstap van deze treurige zwanenzang werd door de Hoge Raad op 31 januari 1919 rechtgezet in het arrest Lindenbaum/Cohen.

Lindenbaum en Cohen hadden beiden een drukkerij in Amsterdam. Cohen had een werknemer van Lindenbaum omgekocht. Zo kon Cohen er bijvoorbeeld achter komen welke bedragen Lindenbaum vroeg in zijn offertes. Cohen ging vervolgens onder dit bedrag zitten om meer opdrachten binnen te halen. Lindenbaum kwam hier uiteindelijk achter en eiste vervolgens schadevergoeding van Cohen op grond van een onrechtmatige daad.

De Hoge Raad oordeelde als volgt:

“dat onder onrechtmatige daad is te verstaan een handelen of nalaten, dat óf inbreuk maakt op eens anders recht, óf in strijd is met des daders rechtsplicht óf indruischt, hetzij tegen de goede zeden, hetzij tegen de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijke verkeer betaamt ten aanzien van eens anders persoon of goed, terwijl hij door wiens schuld ten gevolge dier daad aan een ander schade wordt toegebracht, tot vergoeding daarvan is verplicht”. ³

Sindsdien is de norm maatschappelijke zorgvuldigheid mede een toets, aan de hand waarvan men kan beoordelen of een bepaald gedrag al of niet onrechtmatig – of in juridische zin onfatsoenlijk – is.

Honderd jaar later werd het inmiddels in Nederland wereldberoemde arrest Lindenbaum-Cohen door de Hoge Raad officieel gepubliceerd. Het is online te raadplegen op rechtspraak.nl.⁴

Een onfatsoenlijk kindertal

Nu is het weer niet zo dat wanneer een Zutphense juffrouw met ontblote borsten op het strand ligt en jij je daaraan ergert, die juffrouw onrechtmatig handelt. De norm van maatschappelijke zorgvuldigheid vereist schade toebrengen als gevolg van schuldig optreden om onrechtmatig te kunnen zijn. Als jij die juffrouw onfatsoenlijk vindt en je aan haar gedrag ergert, is dat jouw probleem. Pas indien zowat de hele samenleving het onfatsoenlijk vindt en er een maatregel komt die het op een strand ontbloten van vrouwenborsten verbiedt, kan ertegen worden opgetreden. Maar dan op grond van overtreden van een wettelijke maatregel. Niet op grond van maatschappelijke onzorgvuldigheid.

Je kunt je dan wel ergeren aan die blote borsten, maar je hebt geen materiële schade geleden. Tenzij je in de opwinding je broek hebt gescheurd. Maar dat is dan wel je eigen schuld. Je hoeft niet te kijken.

Voorbehoedsmiddelen waren vroeger in Nederland in complete landstreken volslagen onbekend. Mensen wisten niet wat het voor dingen waren en wat je ermee moest doen. De Rooms-Katholieke kerk had ze verboden. Ze waren niet fatsoenlijk. Dus waren er nogal wat gezinnen met 13 kinderen. Dat laatste schijnen tegenwoordig veel mensen weer niet fatsoenlijk te vinden. In verband met de overbevolking.

In 1979 werd in China de éénkindpolitiek ingevoerd om overbevolking tegen te gaan.⁵ Die is in 2015 weer afgeschaft. De reden om toen over te gaan op een tweekinderenpolitiek was de vergrijzing van de Chinese bevolking.⁶ Die is in Nederland ook aan de gang. Daarom zou je meer kinderen mogen krijgen dan je misschien dacht. Zo zie je maar weer. Komt tijd komt raad. Hopelijk.

Het woord “fatsoenlijk” heeft verschillende, positief geachte betekenissen. Zoals achtenswaardig, behoorlijk, beschaafd, betamelijk, braaf, correct, decent, degelijk,

deugdzaam, eerbaar, gepast, goedgemanierd. ⁷ Allemaal woorden van wat “men” vindt van bepaald gedrag.

Normen en waarden

“Fatsoen is het voldoen aan de geldende normen en waarden. Fatsoen kan worden gezien als een groot aantal sociale conventies, die worden bijgebracht aan een kind tijdens de opvoeding door de ouders. Een begrip dat lijkt op fatsoen is moraal. De moraal wordt echter veelal gezien als iets hoogs, met een hoger doel.

Fatsoenlijkheid heeft daarentegen vooral te maken met het dagelijks gedrag van mensen. Wat echter precies fatsoenlijk is varieert sterk voor verschillende culturen. De meeste landen bijvoorbeeld hebben wetgeving tegen wat onfatsoenlijke gedragingen zouden zijn, bijvoorbeeld om bepaalde lichaamsdelen onbedekt te vertonen. De contrasten tussen landen en culturen zijn enorm.

In sommige culturen moeten vrouwen of mannen bijvoorbeeld hun gehele lichaam bedekken, in andere landen lopen beide seksen vrijwel naakt. Ook binnen één land zal het fatsoensbegrip echter sterk variëren, afhankelijk van de sociale, etnische of religieuze achtergrond, of alleen maar de plaats waar men zich bevindt. Kleding die op het strand correct is, geldt in de stad niet als fatsoenlijk.

Fatsoenlijkheid heeft in Nederland voor veel mensen een negatieve bijklank gekregen, omdat het gelijk is gesteld aan bekrompenheid, en weinig tolerantie voor andere gedragingen. Het zou wellicht ook te maken hebben met een gevoel van onvrijheid, zichzelf beletten te doen waar men zin in zou hebben. De Nederlandse premier Balkenende probeerde het fatsoensbegrip nieuw leven in te blazen met de leus Fatsoen moet je doen (april 2005). Dit heeft echter niet tot het door hem gewenste resultaat geleid, maar heeft waarschijnlijk wel geleid tot meer discussie over fatsoen.” ⁸

Het fatsoen van Jan Peter Balkenende

Jan Peter Balkenende bracht als politicus het thema waarden en normen onder de aandacht, onder meer met de slogan ‘Fatsoen moet je doen’. Hij schreef:

“Sterker dan voorheen worden maatschappelijke vraagstukken moreel geduid. Het is een uitdaging en een opdracht voor de christendemocratie om hierin

richtinggevende perspectieven te schetsen. De morele kant van maatschappelijke vraagstukken moet weer volop op de politieke agenda komen te staan.”

Destijds was er bewust voor gekozen om dat debat te beperken tot de omgang van burgers met elkaar in de publieke ruimte. Nu zou het debat volgens Balkenende ook moeten gaan over als populisme en nationalisme, de financiële crisis, klimaatverandering, armoede en corruptie. ⁹

Bij het moreel duiden van maatschappelijke vraagstukken komt de moraal om de hoek kijken. Die wordt dus veelal gezien als iets hoger dan fatsoen, als iets hoogs met een hoger doel. Dat hoger doel zou men kunnen zien als een objectief begrip. Fatsoen in de zin van wat “men” vindt van het gedrag van een ander is in beginsel subjectief.

“Fatsoen moet je doen” van Balkenende ging over moraal, niet over fatsoen. Je zou erover kunnen twisten of wanneer iedereen hetzelfde van iets vindt, dat dan objectief zou zijn. Maar uit het bovenstaande blijkt al, dat in verschillende culturen en in verschillende tijdvakken iedereen iets anders van iets blijkt te vinden. Objectieve gegevens zijn alle gegevens die zich beperken tot feiten, waarnemingen en vaststellingen, zonder beïnvloed te zijn door individuele gevoelens of vooroordelen, of gegevens die bij een voldoende grote steekproef van een doelgroep bekomen zijn en getoetst zijn aan een aantal relevante criteria. ¹⁰ Of meningen over het al of niet fatsoenlijk zijn van voorbehoedsmiddelen ooit zijn getoetst aan een aantal relevante criteria, mag wat mij betreft ernstig betwijfeld worden.

Onethisch

Fatsoenlijk en onfatsoenlijk zijn woorden, waarvan de betekenis berust op sociale conventies, die worden bijgebracht tijdens de opvoeding. Het zijn woorden die gerelateerd zijn op wat “men” in een gemeenschap vindt over wat hoort en wat niet. Woorden in relatie tot. Woorden met een relatieve betekenis. Geen woorden met een absolute betekenis

Dat is anders bij een woord als “onethisch”. Dat is meer een absoluut woord. “Onethisch” betekent moreel laakbaar. De onethische handelaar verkocht chocolade die door slaven is geproduceerd. ¹¹

Moreel laakbaar wil zeggen dat de moraal er aan te pas komt, iets hogers dan bij “onfatsoenlijk”.

Onethisch handelen is verwijtbaar, slecht, afkeurenswaardig, verwerpelijk handelen. In absolute zin. Ongeacht wat “men” daarvan vindt.

Natuurlijk kan een politicus vinden dat een bedrijf “onethisch” is. Maar dan moet worden uitgelegd waarom die politicus dat vindt, zodat duidelijk is dat het niet alleen om de subjectieve mening van een politicus gaat, die het om persoonlijke redenen niet eens is met het gedrag van een bepaald bedrijf, maar om objectief op feiten berustend aantoonbaar onethisch gedrag.

Fatsoen moet je doen. OK. Hoe zit het dan met mondkapjes?

Over de medische noodzaak van een mondkapje lopen de meningen uiteen. In omliggende landen is een mondkapje steeds vaker verplicht. Volgens het RIVM is er ‘geen eenduidig wetenschappelijk bewijs dat het werkt’. Een landelijke mondkapjesplicht wil het kabinet vooralsnog niet invoeren.

Los van de vraag of een mondkapje kan helpen om de verspreiding van het virus van mens op mens tegen te gaan, kan het dragen van een mondkapje wel andere effecten hebben, zegt Andrea Evers, gezondheidspsycholoog. “Er zijn verschillende effecten. Aan de ene kant kan het dragen van een mondkapje er aan bijdragen dat mensen herinnerd worden aan het feit dat het coronavirus er is. Als jij om je heen overal mondkapjes ziet, ben je misschien eerder geneigd om je ook aan andere maatregelen te houden, zoals de anderhalve meter afstand. Dan heeft het mondkapje dus een signaalfunctie, het werkt dus als een soort waarschuwing.”

Volgens Evers is het niet onomstotelijk vast komen te staan dat het dragen van mondkapjes dat effect heeft, maar zijn er wel een aantal kleinere onderzoeken gedaan die dat uitwijzen. Aan de andere kant kan het dragen van mondkapjes in het openbaar ook een negatief effect hebben. “Dat mensen denken, ik heb nu een mondkapje op, dus ik hoef geen anderhalve meter afstand meer te houden. Dan creëert het dragen van een mondkapje een gevoel van schijnveiligheid. We leven al een half jaar in een chronische stresssituatie waarin we gedrag moeten vertonen dat we niet fijn vinden. We willen terug naar het oude normaal”.¹²

Wat is nou fatsoenlijk? Mondkapje dragen omdat je dan eerder geneigd zou zijn je te houden aan de anderhalvemeter afstand. Of mondkapje dragen omdat je je dan niet hoeft te houden aan diezelfde anderhalvemetermaatregel? Maakt het wat uit? Je hoeft toch in de trein ook geen anderhalvemeter afstand te bewaren. Het lijkt erop dat wat een gezondheidspsycholoog hier als een tegenstelling presenteert tussen twee visies achter een besluit om een mondkapje te dragen in de praktijk een schijntegenstelling is. Al maakt de eerste visie wel de indruk fatsoenlijker te zijn dan de tweede.

De duinpan op de Maasvlakte

Het is vrijdagavond, 21.03 uur, als de locatie van het feest binnenkomt: duinpan op de Maasvlakte. Om 22.00 uur komen de eerste bezoekers aan. Wie denkt dat zo'n illegaal feest een toevluchtsoord is voor alternatievelingen met ongewassen haar, die onder invloed van verdovende middelen staan te hakken op gabbermuziek, komt vanavond bedrogen uit. Hier dansen tientallen frisse dames in kleurrijke bloemetjestopjes en hipsters in Hawaiibloesjes op zomerse housetunes. Ver van de bewoonde wereld. Geluidsoverlast veroorzaken zij niet.

De feestgangers, jong en oud, zijn het zat om thuis te moeten zitten, in een periode die ze normaliter op een festival doorbrengen. Het coronavirus heeft hun zomerbesteding besmet. Letterlijk. Alle aanwezigen hebben mondkapjes bij zich. Daar was van tevoren via de WhatsApp van het geheime nummer, dat de organisatie gecontroleerd liet rondgaan onder goede (feest)vrienden, nadrukkelijk om gevraagd. Bang om hier vanavond het coronavirus op te lopen, zijn ze allerminst. „Ventilatie genoeg, toch? Er zijn plekken, zoals een winkel of restaurant, waar je veel meer risico loopt.

Een goede vriendin is verpleegkundige en heeft veel mensen met Covid 19 verzorgd. Zij weet dat ik hier ben. Dat vindt ze prima, zolang ik mijn gezonde verstand maar gebruik.” Helaas verschijnt rond 01:00 uur 's nachts een politieagent, die iedereen vraagt om het strand te verlaten. ¹³

Was dat feestje nou onfatsoenlijk? Misschien was het verboden. Van de andere kant zou hier een vergelijkbaar argument kunnen gelden als dat van bovengenoemde gezondheidspsycholoog, dat het af en toe houden van een toch vrij ongevaarlijk, omwonenden niet hinderend feestje, inclusief het “just in case” voorhanden houden van mondkapjes, mensen eerder geneigd doet zijn zich in andere omstandigheden

aan de anderhalvemeter afstand te houden.

Dokkum, KLM, Berlijn, Zweden

Mogelijk zijn in Dokkum veertien mensen besmet door één bezoeker van een thuisfeestje op een terras in de buitenlucht.¹⁴ Of besmetting echt pas op dat terras gebeurde, is niet zeker, want er zijn ook berichten dat de latere feestvierders eerder in een bar zijn geweest. Hoe dan ook, volgens de regionale gezondheidsdienst zou dit aantonen dat het belangrijk is om ook in de buitenlucht genoeg afstand van elkaar te houden. Maar een feestje op de Maasvlakte, waar voldoende wind waait en mondkapjes voorhanden zijn, is toch heel wat anders dan een feestje op een eigen terras op een windstille zomeravond voorafgaand aan een hittegolf, al of niet na een gezamenlijk barbezoek.

Nu de betekenis van fatsoenlijk en onfatsoenlijk niet absoluut is, maar relatief is, berust op sociale conventies waar niet iedereen het mee eens hoeft te zijn, zou overheidsoptreden daarop in moeten spelen. Fatsoen moet je doen. Dat geldt ook voor de overheid. Hou een beetje rekening met wie wat doet, hoe het gedaan wordt, en onder welke omstandigheden. En stel je niet aan door weg te lopen uit de Tweede Kamer, zodat niet hoofdelijk gestemd kon worden over een voorstel van Geert Wilders om zorgpersoneel in coronatijden eindelijk eens wat meer salaris te geven. Dat is laf en onfatsoenlijk.

Je moet ook niet liegen. Al op 23 juli 2020 sloeg de GGD alarm dat het niet goed ging met het bron- en contactonderzoek. Het Ministerie van Volksgezondheid van Minister Hugo de Jonge deed niets met deze informatie. Later beweerde Minister De Jonge echter dat hij pas na de persconferentie van 6 augustus 2020 te horen kreeg dat het bron- en contactonderzoek onder druk stond. Gelogen dus.¹⁵

Weer later erkende De Jonge dat de waarschuwing van de GGD was gemist, maar hij vond wel dat de GGD een signaal “via de voordeur” had kunnen geven.¹⁶

Er dreigen donkere wolken. Niet alleen van een mogelijke tweede golf coronabesmettingen. Ook als gevolg van afnemend uithoudingsvermogen van de kant van mogelijke slachtoffers.

Op Ibiza zijn op 31 juli 2020 twee personen aangehouden na een vechtpartij aan boord van een KLM-toestel. Een dronken passagier zou geweigerd hebben om een mondkapje te dragen, terwijl dat wel verplicht is aan boord van KLM-vluchten. En hij

zou andere passagiers lastig hebben gevallen. Daarop volgden een ruzie en een vechtpartij.¹⁷

Op 1 augustus 2020 was een grote demonstratie in Berlijn georganiseerd, waarop volgens de organisatoren wel een miljoen mensen afkwamen. De politie had aangekondigd in te grijpen als de demonstranten niet vertrokken. Maar de politie werd uitgejouwd. Demonstranten riepen: 'wir bleiben hier', willen "terug naar de democratie" en willen af van "de maatregelen die ons zijn opgelegd".¹⁸

Op 13 augustus 2020 jouwen mensen de politie uit na sluiting van een 'corona-supermarkt'.¹⁹

En er zijn drie dagen rellen met verveelde, opruiende jongeren in de Haagse Schilderswijk.²⁰

Gelukkig zijn er ook hoopgevende berichten.

De Russen hebben een vaccin.²¹ Ze zeggen dat het werkt. Of het echt werkt, weten we nog niet. Een dochter van Poetin kreeg het al. Maar of wij het kunnen krijgen, weten we nog niet.

Misschien moeten we weer wat aardgas van de Russen gaan afnemen.

Voor wat hoort wat, nietwaar. Dat is toch fatsoenlijk. Gas komt van pas. Groningen is er goed mee.

En Ollongren kan terug naar Zweden.

Noten

¹ : Zutphense Waterleiding https://nl.wikipedia.org/wiki/Zutphense_waterleiding

² : De Zutphense Juffrouw – de rechter als automaat? door Derk Rijpma, Legalflix, 15 januari 2019
<https://avdrlegalflix.nl/de-zutphense-juffrouw-de-rechter-als-automaat/#0>

³ : ECLI:NL:HR:1919:AG1776 (Lindenbaum/Cohen) door Austin Ellinor, Het Rechtenstudentje, 2 augustus 2020
<https://www.hetrechtenstudentje.nl/jurisprudentie/eclinlhr1919ag1776-lindenbaum-cohen/>

⁴ : Honderd jaar arrest Lindenbaum-Cohen, arrest gepubliceerd op rechtspraak.nl
<https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Hoge-Raad-der-Nederlanden/Nieuws/Paginas/Honderd-jaar-arrest-Lindenbaum-Cohen-arrest-gepubliceerd-op-rechtspraaknl.aspx>

⁵ : De eenkindgezinnen van China, Door Ines van den Adel, Chinese dromen, 11 november 2019
<https://www.vpro.nl/programmas/chinese-dromen/lees/de-eenkindgezinnen-van-china.html>

⁶ : China schaft eenkindpolitiek af, NOS Nieuws Buitenland, 29 oktober 2015
<https://nos.nl/artikel/2065761-china-schaft-eenkindpolitiek-af.html>

⁷ : Encyclo.NL begrip fatsoenlijk
<https://www.mijnwoordenboek.nl/puzzelwoordenboek/Fatsoenlijk/1>

⁸ : Fatsoen <https://nl.wikipedia.org/wiki/Fatsoen>

⁹ : 'Fatsoen moet je doen! Maar dan anders' Joop, 10 oktober 2013
<https://joop.bnnvara.nl/nieuws/fatsoen-moet-je-doen-maar-dan-anders>

¹⁰ : Encyclo.NL begrip objectieve gegevens
<https://www.encyclo.nl//Media/Begrippenbank-Bedrijfskunde-Streutker/Begrippenbank-Bedrijfskunde-Streutker.pdf>

¹¹ : Ensie. Wat is de betekenis van onethisch?
<https://www.ensie.nl/betekenis/onethisch>

¹² : Psychologische werking mondkapjes: 'Het kan een waarschuwend effect hebben', 2 augustus 2020
<https://www.msn.com/nl-nl/nieuws/Binnenland/psychologische-werking-mondkapjes-het-kan-een-waarschuwend-effect-hebben/ar-BB17thBI?ocid=msedgdhp>

¹³ : Stiekem dansen op een illegale houseparty op de Maasvlakte, 1 augustus 2020
<https://www.ad.nl/rotterdam/stiekem-dansen-op-een-illegale-houseparty-op-de-maasvlakte-bang-voor-corona-nee-ventilatie-genoeg~a559653e/>

¹⁴ : Veertien mensen besmet met corona na feest in Dokkum, De Telegraaf, 8 augustus 2020
<https://www.telegraaf.nl/nieuws/1087130589/veertien-mensen-besmet-met-corona->

[na-feest-in-dokkum](#)

¹⁵ : GGD sloeg bijtijds alarm, ministerie van De Jonge deed niks door Gerard Driehuis, Welingelichte Kringen, 14 augustus 2020

<https://www.welingelichtekringen.nl/politiek/2022809/ggd-sloeg-bijtijds-alarm-ministerie-van-de-jonge-deed-niks.html>

En: GGD waarschuwde in juli al over te weinig handen voor contactonderzoek, door Adrienne de Koning, AD, 14 augustus 2020

<https://www.ad.nl/rotterdam/ggd-waarschuwde-in-juli-al-over-te-weinig-handen-voor-contactonderzoek~a7b429cf/>

¹⁶: De Jonge: signaal GGD gemist, maar waarschuwing had duidelijker gekund, NOS Nieuws, 14 augustus 2020

<https://nos.nl/artikel/2344040-de-jonge-signaal-ggd-gemist-maar-waarschuwing-had-duidelijker-gekund.html>

¹⁷ : Aanhoudingen na vechtpartij met passagiers zonder mondkapje in KLM-toestel, 31 juli 2020

<https://nos.nl/artikel/2342625-aanhoudingen-na-vechtpartij-met-passagiers-zonder-mondkapje-in-klm-toestel.html>

¹⁸ : Duizenden betogen in Berlijn tegen coronamaatregelen, aangifte tegen organisatie, 1 augustus 2020

<https://nos.nl/artikel/2342552-duizenden-betogen-in-berlijn-tegen-coronamaatregelen-aangifte-tegen-organisatie.html>

¹⁹ : Meute jout politie uit na verzegelen 'corona-supermarkt', Door Edwin Rensen, De Telegraaf, 13 augustus 2020

<https://www.telegraaf.nl/nieuws/899948824/meute-jout-politie-uit-na-verzegelen-corona-supermarkt>

²⁰ : Tientallen arrestaties na onrust in Haagse Schilderswijk, ook rellen in Utrecht, Binnenlandse redactie AD, 14 augustus 2020

<https://www.ad.nl/binnenland/tientallen-arrestaties-na-onrust-in-haagse-schilderswijk-ook-rellen-in-utrecht~af22e633/>

En: Omwonenden: Schilderswijkrellen: 'Doorgeslagen na maanden corona-verveling'. Door Lieke Jongbloed en Jannes van Roermund, De Telegraaf, 14

augustus 2020

<https://www.telegraaf.nl/nieuws/995383993/omwonenden-verklaren-schilderswijkrelen-doorgeslagen-na-maanden-van-corona-verveling>

²¹: Rusland zegt in oktober bevolking te kunnen inenten met eigen coronavaccin, 1 augustus 2020

<https://nos.nl/artikel/2342518-rusland-zegt-in-oktober-bevolking-te-kunnen-inenten-met-eigen-coronavaccin.html>